

כתבי-יד והכנות לדפוס בבית האלמנה והאחים ראם

רבות נכתב על בית הדפוס של משפחת ראם בוילנה¹ ועדיין לא מוצה הנושא. להלן נדברך נוסף לחקר פעולות דפוס זה, על סמך חומר הנמצא במחלקת כתבי היד והארכיונים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים. החומר מורכב מכ"י שהגיעו לספריה מדפוס ראם בערך בשנת תרצ"ח, היינו כבר לאחר שי. יואל תיאר (בק"ס י"ג, תרצ"ו/ז) את כה"י שבאו מאותו דפוס בשנת תרצ"ד. אך בעוד שכה"י שתוארו היוו חלק מאוסף כה"י של בית הדפוס, נועדו כה"י שלפנינו להדפסה, ודבר זה מאפשר לנו לעמוד על תוכניות הדפסה שלא בוצעו, וכן על דרך ההוצאה לפועל של תוכניות שנתקיימו.

באוסף האוטוגרפים של ש. שבדרון שבמחלקת כה"י מצאתי מכתבים שנשלחו אל דפוס ראם, וניתנו לאוסף בשנים תרפ"ד ותרפ"ח, ע"י מר איטיגן מוילנה—ת"א², וכן מכתבים ממנהלי בית הדפוס ועובדיו שנשלחו לאנשים שונים, רובם הגיעו לאוסף זה מארכיונו של ר' שלמה בובר הנמצא אף הוא במחלקת הארכיונים הנ"ל, (4° 1222), ובו גם מצאתי מכתבים נוספים הקשורים בנושא שלנו. להלן מתפרסם החלק הנוגע לפעולתם של מדפיסי ראם במהדורות התלמוד הירושלמי (וילנא, תרפ"ב) בלבד. פרקים אחרים—המתייחסים אל המקרא, התלמוד הבבלי, השלחן-ערוך וסדור התפילות וכן הפרקים "הצנוורה" ו"המגיהים"—יבואו במועד אחר.

התלמוד הירושלמי

את קורות הדפסת ה"תלמוד הירושלמי" תאר שפ"ן הסופר בקצרה, בהקדמתו לירושלמי (וילנא, תרפ"ב) וב"לתולדות דפוס ראם" (פרקים ל"ב—ל"ה), וכן ב"הקדמות להגהות הגר"א" שאחר ביאור הגר"א למסכת ברכות. ברם, תיאוריו דולגים את שלבי תכנון ההדפסה שקדמו לשלב המעשי.

מפעל שגיא זה אמור היה להיות בראשיתו מצער מאד; במכתב מיום 10.1.1879 מודיעים המדפיסים לר' שלמה בובר על רעיון הדפסת ש"ס בבלי ובו "הוספות ומעלות רבות" שאחת מהנה הוא סיפוח תלמוד ירושלמי "עם פירוש קצר ומספיק

1 ראה מבואו של ח. בר-דיין ל"תולדות דפוס ראם" מאת ש. ש. פייגענזאהן (שפ"ן הסופר), בתוך: יהדות ליטא, ת"א תש"כ, כרך א', עמ' 269.

2 כנראה הוא הנזכר ב"זכרון בספר" שבסוף הירושלמי דפוס ראם (ראה להלן): "התורני והבלשן מר אשר זעליג איטיגין נ"י בה"ר השו"ב ר' שלמה זלמן ז"ל (למשפחת חפץ) מדיסנא, המגיה המובהק של בית דפוסנו, שהגיה הרבה מהתוספות שנדפסו בירושלמי מכ"י ומגדפסים".

לבל ירבה מחירו" ורצונם לעטרו בפירוש ר"י בר יקר, אך אינם יודעים היכן למצואו (ראה גם ב"לתולדות... " פרק ל"ד).

בשלב מאוחר יותר (מכתבים לבובר מכ"ג אב תרל"ט ו-7.8.79) בקשו אחר כ"י פירוש הירושלמי לר' בנימין מוספיא, שנודע להם מהספר שארית-ישראל [אמשטרדם תקל"א, פרק ל"ג], התעניינו אודות כה"י באמשטרדם "ולא נודע להם, ואמרו כי נשמע בין הזקנים אשר צוה לקברו עמו, אבל אין יודע אמיתת הדבר" ¹.

במקביל חקרו ודרשו המדפיסים אחר הגהותיו של בעל ה"שיטה מקובצת" לירושלמי; ר"ש בובר הוא שעוררם ² על מציאותן של הגהות אלו בבית "מדפיסי זיטאמיר", ואף הודיעם כי כבר כתב מכתב להמדפיס דסלאוויטא ולא קיבל מענה. על שאלתו של בובר "אם לכתוב עוד הפעם אל המדפיסים מזיטאמיר" השיבוהו בני ראם (במכתב מ-30.1.79): "המדפיסים מסלאוויטא (זיטאמיר) נפרדו ונתרחקו מאד מעניני בית דפוסם אשר שודד מהם, ובל"ס [=ובלי ספק] כי לא ידעו למצוא את הכ"י מבעל שיטה מקובצת לירושלמי, כי גם בהיותם במכונם היתה מלאכתם נעשית — רובה — ע"י אחרים, וכבר ספו תמו כל עוסקיהם עם עסקם יחד, וחבל על דאבדון!". במכתב מז' תשרי תר"מ מתבארים פרטים נוספים: "בדבר הגהות בעל ש"מ לירושלמי אשר ביד מדפיסי סלאוויטא, הגיד לנו הרב ר' העשיל לעווין (בעל ציון יהושע ועוד) אשר הוא ראה ויתבונן היטב אל הגהות ההן, והנה אין בהן כל חדש, כי רק כתב על הגליון (וגם זאת רק במקומות מועטים) באיזה מקומות את פ' התוספות על מאמר ההוא בבבלי, ולפי דבריו אינן ראויות ההגהות להו"ל בשמו, כי לא לכך נוצרו, כי המחבר לא רשם אותם לפי הנראה רק דרך אגב וכלאחר יד. בכ"ז נכתוב למדפיסי זיטאמיר אודותם, אם כי רחוק הדבר אשר ידעו להשיבנו ע"י אחרי שכבר נמח זכר בית דפוסם ומכשיריו מעל לבם".

להגהות אלו חזרו ונזקקו המדפיסים בשלב הבא של הכנת הירושלמי לדפוס, כפי שנראה לקמן. למעשה נזנח רעיון סיפוח הירושלמי לבבלי, ותכנית הדפסתו חזרה ונתרקמה בשנת תרמ"ד כאשר מלאכת הדפסת הש"ס הבבלי עמדה להסתיים, ואף עתה חסר היה עדיין מעוף הראוי לשמו; במכתבו אל בובר (מ-25.1.84), שבו רשם

1 השמועה על גניזת כה"י מופרכת מעיקרה, שכן בשארית-ישראל (שם) מסופר על ההכנות להדפיסו בשנת תק"א — למעלה מיובל שנים אחר פטירת המחבר — ואם כן לא נגנזו בקבורת מחברו. ותימה על הגהותיו של ר' בנימין עזריאל ראם ב"שערי חומת ירושלים", שער א', המביא בשם שארית-ישראל עצמו כי המחבר כתב בצוואתו שיקברו את פירושו בקברו! באנציקלופדיה העברית בערכו של בנימין מוספיא נאמר כי פירוש זה נדפס בירושלמי, ווילנא תרפ"ב — ואינו נכון (פירושו של ר' בנימין מוספיא לירושלמי אינו מופיע ברשימתו של א"מ הברמן "סופרים וגניזותיהם" שבספרו "אנשי ספר ואנשי מעשה", ירושלים, תשל"ו).

2 בארכיונו נמצאת טיוטה מכתבו אל המדפיסים, ובה כותב: "והנה גם הגאון בעל שיטה מקובצת עשה הגהות לירושלמי, ועיין תולדות חכמי ישראל [צ"ל: תולדות חכמי ירושלים — אבן שמואל] צד 68 נדפס בוויילנא תרל"ד [ושם: "הגהותיו על הירושלמי שראה אותם החיד"א בעיה"ק ירו' בכת"י ועדיין ישנם שם". — בתוח"י מהד' ריבלין מופיע קטע זה בחלק א', עמ' 118]. ובאוצר הספרים אות ה', 171 כתב וזה מקרוב יצאו משם [מירושלים] ועברו על ידינו למדפיסי זיטאמיר" (דברים אלו נכתבו ע"י בן-יעקב שהיה קשור — בצוואת עם רי"ה לוי — בהו"ל של הירושלמי בזיטאמיר, ראה, 'מאמר על הדפסת התלמוד', ירושלים תשי"ב, עמ' ר"ח). עוד על הגהות אלו ראה במאמרו של ש. ליברמן, משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי, ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, נ. י. תשי"ב עמ' שט"ו — שט"ז.

שפ"ן בקצרה את תכניתו הגדולה להדפסת "כל התורה כלה", כתב אודות הירושלמי: "את הירושלמי אין דעתנו להדפיסו עם כל המפרשים שנדפסו עליו בויטאמיר, כי ירבה כמותו מאד, רק עם פ" קצר כמו ירושלמי קראטאשין, ואמנם ידענו כי אין די בפירוש הקצר ההוא, שאין בו אף כדי קצת פירוש, אפס כי לא נדע למצוא פירוש אחר קצר לו, אולי ידע אדוננו מציאות פירוש קצר הראוי לו".

במשך השנה חלה תפנית בהשקפת המדפיסים, ובמכתב מ־ז' ניסן תרמ"ה ניכרת תחילת מגמת חזון ההתרחבות, וכה יכתבו: "הננו מכינים א"ע [= את עצמנו] בעז"ה להדפסת ירושלמי אחר גמר הדפסת הש"ס בבלי. ונוסיף על המפרשים שנדפסו עליו בד' זיטמיר גם פ" שדה יהושע גם פ" ר"א פולדא, ואם נשיג פ" סיריליאו ונוסיף גם אותו בעז"ה. מגאוני זמננו לא נקבל כל הוספה מאום עליו — בשכבר למדנו הנסיון להתנחם ע"ז בהוספתנו כזאת בתלמוד בבלי" (מהגבלה זו נסוגו המדפיסים כבר בהוצאה הראשונה, ושוב בכרך ה'השלמה").

כנראה שר"ש בובר חזר והזכיר את הגהות השיטה־מקובצת לירושלמי, והמדפיסים כותבים לו (כ"ה אייר תרמ"ה) כי ישאלו אודותיו אצל יורשי המדפיסים דויטאמיר, ובכ"א סיון יש כבר בפיהם בירור סופי בענין זה: "שאלנו את יורשי מדפיסי זיטאמיר על אודות פ" שיטה מקובצת על ירושלמי, והנה תשובתם כי אין בידם רק ירושלמי ישן אשר על גליונותיו ישנם איזה הגהות, אבל הכתב מטושטש ואי אפשר לקראו, ולשוא יצא הטעות כי לבעל שיטה מקובצת הוא".

כחצי יובל שנים חלפו עד שנעשו הצעדים הראשונים למימוש רעיון הדפסת הירושלמי בממדיו הנרחבים, ושרשיו של מפעל ענק זה נעוצים דוקא בתקופת השפל והגסיסה של בית הדפוס שעמד כבר על סף סגירה³; וכך מספר שפ"ן בזכרונותיו: "והנה הקרה ה' בשנת עת"ר (1910) אספת ראשי ישראל בפעטערבורג לעניני הלאום, וביניהם בא גם הרב דחסידי ליובאוויץ, האדמו"ר שלום דובער שניאורואהן ז"ל והוא ידע בצערם של המדפיסים ראם ובסכנת בית דפוסם, ולבו היה חרד פן יפול דפוס ספרות ישראל בידי זרים ויחללוהו לחולי חולין, וישפיע ברוחו הכביר על לב הנדיב הבאראן דוד גינצבורג ז"ל כי הוא יגאל את הדפוס מרדת שחת"⁴. הברון יסד אז חברת מניות לבית הדפוס כשבדו 75% מהמניות. אקט זה הותיר את רישומו בשם בית הדפוס, ובשלשה כתבי־יד ששימשו את המדפיסים לעריכת הירושלמי (5900 ; 735 ; 8° 733 ; 8°) טבועה חותמת: Типографія Статскаго Совѣтника Барона Д.Г. ГИНЦБУРГА подъ фирм. "ВДОВА и БРАТЪЯ РОММЪ".

3 ראה "לתולדות... " פרק כ"ט—ל'. גם לפרעות שנתחוללו ברוסיה בעשור הראשון של המאה היתה השפעה בלתי מבוססת על הדרדרותם הכלכלית של בתי הדפוס, ועל כך יעיד מכתבם של המדפיסים אל בובר ("א אלול תרס"ה): "... לע"ע עוד רבות ונוראות השערוריות והמהומות בארצנו, מבלי נוכל לקוות כי אחב"י הנתונים בצרה ובפחד מות, ישימו עתה לב למקנת ספרים". איני יודע אם וכיצד נתאושש שוק הספרים, אך סבורני שתקופה זו תכשירה את הקרקע לשפל המאוחר שנסקר אצל י. סלוצקי בפרק "המשבר בעולם הספר העברי בשנות־המלחמה הראשונות" (בתוך: פרסומים יהודיים בברית־המועצות, ירושלים תשכ"א, עמ' י"ט—כ"א).

4 "לתולדות... " פרק ל"א. ב"שערי חומת ירושלים" כותב שפ"ן: "ויהי בשנת תע"ר ויער ה' את רוח הנדיב... הבאראן מר דוד גינצבורג ז"ל בפטערבורג, ויפרוש כנפיו על דפוסו והחזיק בו בנטותו לנפול... ", ומתעלם מיזמתו של האדמו"ר מלובביץ'. וטעות

בתקופה זו נושא ניר המכתבים הרשמי של בית הדפוס (מכתב מיום ח' סיון תרע"ג, בארכיונו של הרב בלייכרודה — 1228 4°) את הכותרת: Action-Gesellschaft Verlags-Buchdruckereij [!], Wittwe & Gebrüder Romm Günstzromm, Wilna והכתובת הטלגרפית:

המכתב עצמו קשור ישירות להדפסת הירושלמי (שבו רצה הברון גינצבורג לפתוח את מערכת ההדפסה החדשה)⁵, ומלמד על המאמצים הכנים שהשקיעו המדפיסים במפעל זה. המכתב מופנה אל הרב ד"ר בלייכרודה מברלין וחתום ע"י שפ"ן הסופר:

אדון מאד בעלה !

במודעה הלוטה פה⁶ תחזינה עיניו כי הננו מחפשים את האורות הגנוזים בכתבי ידי הגאונים להאיר על התלמוד הירושלמי, לזכות בהם את הרבים ואת המחברים ו"ל להפיץ מעינותיהם חוצה; ובלי ספק ישנם אורות גנוזים גם מרבנו עקיבא איגר זצ"ל, על הירושלמי, אשר בוודאי יהיו למאורות גדולים ברקיע הירושלמי. ומה מאד תערב לגשמתו הקדושה אם יפוצו מעינותיו חוצה ושפתותיו תהיינה דובבות בקברו. לכן המצוה והחובה על כל ישראל וביותר על בני משפחתו שליט"א לחפש חפש מחופש אחרי הירושלמי שלמד בו רבינו זצ"ל; או אולי ימצאו חבור בפ"ע שחיבר על הירושלמי, ואל יאחרו נא מלהמציאם אלינו, למען נתנם בעטרת הירושלמי, ונתלה עליו את המאורות הגדולים האלה, להאיר עיני הלומדים, ואת גשמתו הקדושה. והיתה לו זאת מצבת כבוד לזכר עולם, מצבת קודש בתוה"ק לשמו ולזכרו לנצח נצחים.

ואחרי אשר נודע לנו שאדוננו הנהו אחד מעמודי חברת "בני משפחת איגר" לכן ערב לבנו לפנות אליו בדבר הזה, ונקוה כי יערב לו להיות שליח מצוה לזה. ומאת ה' תהי משכרתו כפולת ומכפלת.

בהכנעה וכבוד רב ויקר

בשם המדפיסים הג"ל

ש"ש פיגנזאן

בידי בן-ציון כ"ץ הכותב (הארץ, 29.4.32) כי שפ"ן הוא שפנה אל הברון בהצעה שיקנה את בית הדפוס.

5 ב"צ כ"ץ כותב (הארץ, שם) כי שאיפתו זו של הברון נבעה מהעובדה שבאוצר ספריו היה כ"י של הירושלמי שניצל מידי האינקוויזיציה בספרד; וכן מוצאים אנו בזכרונותיו (ת"א, תשכ"ג, עמ' 34): "בימים ההם [1896 בערך] חל יובל חמישים שנות פעולתו המדעית של חבולסון... ובמסיבת היובל הודיע הברון גינצבורג, כי יש לו בספרייתו כתב יד של התלמוד הירושלמי, וכדאי לפרסם את כתב-היד בצירוף פירוש... וחבולסון אמר, שלדעתו אני ראוי לחבר את הפירוש... שמחתי מאוד וקבלתי את ההצעה" ונסע לשם כך לפטרבורג. תיאור זה גשמע ריאלי מאד, אך העובדה שכתב-יד כזה לא נזכר בהקדמת המדפיסים ובזכרונות שפ"ן, או ברשימות אוסף כ"י הברון (היום במוסקבה) במערכת במדת מה את מהימנותו. (תודתי לרש"ז תבלין שהעירני על פרק זה בזכרונותיו של ב"צ כ"ץ).

6 כנראה שלמכתב היתה מצורפת המודעה שנתפרסמה ב"המודיע" השבועי בפולטבה בשנת תרע"ג (מגליון ערב פסח ועד גליון ח' סיון) ובה מודיעים האלמנה והאחים ראם על גשתם להדפסת הירושלמי ומבקשים "מי מכם יודע איזה כ"י לירושלמי מגאונים הראשונים או מראשוני האחרונים יודיענו מקומם למען נזכה בהם את חרביים".

הרב בלייכרודה נרתם מיד לפעולה ושלח חוזר מודפס לצאצאי משפחת איגר. החוזר נמצא גם הוא באותו תיק :

א ג ו ד ת מ ש פ ח ת א י ג ר

לכבוד חברנו וקרובנו שוכט"ס.

כידוע לכבוד מעלתו יופיע בקרוב ע"י המדפיסים המפורסמים האלמנה והאחים ראם בוויילנא התלמוד ירושלמי מחדש ובלי ספק חבר זקננו הגאון ר' עקיבא איגר זצ"ל פירוש על הירושלמי כמו שתבר על הבבלי או לפחות ימצאו הגהות מכתב ידו הקדושה על גליון הירושלמי שלמד מתוכו ע"כ הננו פונים בזה בבקשה אל כבוד מעלתו אולי יודע איפוא נמצא או התלמוד ירושלמי של זקננו זצ"ל או פירושו על הירושלמי.

יואל נא בטובו להודיענו מזה במוקדם האפשרי כי המדפיסים המה בדעתם לספח ההגהות או הפירוש הנ"ל אל הוצאתם לזכות בה את הרבים.

ברגשי כבוד ויקר ובדרישת שלומו הטוב ובברכת גח"ט

בשם האגודה

הק' א ב ר ה ם י צ ח ק בן הח"ר אליעזר בלייכראדע

בתיק זה נמצאים עוד שני מכתבים, מהרב בנימין דב שרייבר מסערעטה (בוקובינה) ומהרב יוסף ווייס מאונגריש בראד (צ'כסלובקיה), וכתביהם עונים בשלילה על פנייתו של הרב בלייכרודה⁷. חיבור כזה לא נמצא עד היום.

*

פרק נוסף הוא פרשת גלגוליו של כ"י ביאורי הגר"א לירושלמי סדר זרעים. שפ"ן כבר תיאר את התלאות שעברו על כה"י⁸ ואנו נבדוק את דבריו ונוסיף עליהם לאור החומר שלפנינו.

חיבור זה הגיע לידי המדפיסים בשתי העתקות, האחת ישנת (733 8°)⁹ והשניה חדשה (5900 8°). כה"י הישן נמסר בשנת תרכ"א¹⁰ למדפיסים בויטאמיר על מנת

7 מאידך למדים אנו ממכתבים אלו על קיומם של ספר השל"ה עם הגהות ר"ע איגר, וכן פירושו להלכות קדוש החודש של הרמב"ם (ויש להוסיף זאת לרשימתו של הרב י. בוקסבוים במוריה, שבט תשל"ז עמ' כ"ב—כ"ו).

8 "לתולדות...". פרק ל"ג; "הקדמות...": ואלה דברי המדפיסים.

9 מס' 21 ברשימתו של יואל. יואל כותב שם שלא מצא בנדפס את הפיסקא שבה תהגהות בכתובת ידו של הגר"א עצמו — ברם הן נמצאות במקומן במסכת כלאים. ההערות מרי"מ מסלונים על מסכת דמאי שיואל לא מצא בנדפס, אף הן קיימות במקומן (וראה עוד בהע' 20). למרות שרשימתו של יואל נתפרסמה כבר בשנת תרצ"ז, בכל זאת נעלם הדבר כנראה מעיני הרב ק. כהנא בספרו "לחקר ביאורי הגר"א" (ת"א, תשי"ז) ומהרב בצלאל לנדוי ב"הגאון החסיד מוילנא" — וגם בפרק "על כתבי יד הגר"א" שנוסף במהדורה השלישית (ירושלים, תשל"ח) לא נזכרת עובדת קיומו של כה"י בירושלים.

10 כ"ז תמוז תרכ"א — הקדמת ר' אלעזר לנדא לכ"י זה.

שידפסוהו בירושלמי שעמדו להדפיס באותם ימים, ובשנת תרכ"ג¹¹ העתיק ר' ישראל געלדבארג — בבית המדפיסים — את כה"י, והעתקתו זו היא כה"י החדש הנ"ל. בשני כה"י מופיעה עדותו של המעתיק¹², הכותב כי הוא שהעתיק בויטאמיר את כה"י החדש מן הישן.

למעשה נדפס הירושלמי בויטאמיר ללא ביאור זה¹³ וכה"י הוחזר לבעליו — ר"א לנדא — בחודש תמוז תרכ"ז, וכעבור שנה נתנו הלה במתנה לחתנו ר' דוד הויפנברג בפגישתם בבריסק¹⁴. ר"ד הויפנברג התחיל מיד להשתדל בהדפסת החיבור, וכבר בבריסק קיבל (ביום ח"י תמוז תרכ"ח) את מכתבו של הרב צבי הירש אורנשטיין המופיע ראשון ב"ספר הפרינומרגטים" שחתמו על ביאור הגר"א לירושלמי זרעים¹⁵. מאז ועד שנת תרמ"ו סבב ר"ד הויפנברג לאסוף חתימות ומנויים להדפסת כה"י, והעיקוב אחר החותמים בספר מראה כי דרכו חצתה את ליטא, רוסיה הלבנה, אוקראינה ובסרביה.

לדברי שפ"ן¹⁶ שדדו שוודים (בין השנים תרמ"ב—תרמ"ג) בית עברי בבסרביה, ומן הביזה מכרו את שני כה"י¹⁷ ליהודי עובר אורח, ומאז נתגלגלו מיד אל יד (וכשהדפיס הרידב"ו את הירושלמי בפיעטרקוב תרנ"ט—תר"ס לא מצאם)¹⁸ עד שנודעו ברבים ההכנות להדפסת הירושלמי בוויילנא ואז נרכשו כה"י ע"י "אחד המבינים" שמכרם למדפיסים בני רגם. עד כאן אליבא דשפ"ן.

11 השנה מפורשת בשער כה"י החדש.

12 העדות ניתנה בבעלו (בסרביה) בחודש אייר תר"נ, לבקשתו של מחזיק כה"י ר' דוד הויפנברג.

13 ר"א לנדא כותב "לא עלתה בידי להדפיס שמה, מטעם הכמוס עמדי" (כך הנוסח בהקדמתו מיום ה' ויגש תרכ"ח שבהעתקה החדשה שממנה נדפס ב"הקדמות לבאור הגר"א"). שפ"ן כותב ("לתולדות... ", הע' 35): "רבים ממעריצי הגר"א חושדים אותם כי משנאת החסידים להגר"א ז"ל עשו זאת" (וראה גם הע' 8 שם). אך סבורני שיש לבקש סיבה אחרת, שהרי המדפיסים לא דחו את כה"י על הסף, ואף הושיבו סופר להעתיקו והוסיפו להחזיקו בידם שש שנים עד תום ההדפסת, וכן לא יעשה לספר אשר אין חפצים ביקרו. ר"ב לנדוי ב"הגאון החסיד מוילנא" (ירושלים, תשל"ח, עמ' ש"א, הע' 8) כותב כי "היו שטענו נגד מדפיסי קאפוטס וסלאוויטא שבידיהם היה כתב היד והם לא הדפיסוהו", ומעיר כי ר' חיים מוולוז'ין לא נטה להדפסת הגהות הגר"א לש"ס; וכל דבריו אינם בדוקים, היות ופירוש הירושלמי לא היה כלל בידי מדפיסי קאפוטס, ואילו ההגהות לבבלי נדפסו הן בקאפוטס והן במהדורה המאוחרת יותר של סלאוויטא (ראה: יעקב הלוי ליפשיץ, תולדות יצחק, ווארשא תרנ"ז, עמ' 60). הרואה את דבריו של ר"ח מוולוז'ין במקורם (עליות-אליהו, עמ' 104) יווכח שלא היתה לו כל הסתייגות מהדפסת ההגהות לש"ס.

14 ראה הוספת ר"א לנדא להקדמה [מיום כ"ד תמוז תרכ"ח] — נעתקה אצל יואל שם.

15 כ"י 735 8°, מס' 24 אצל יואל. מכתב זה נדפס ב"הקדמות לבאור הגר"א ז"ל".

16 "לתולדות... " שם.

17 שפ"ן יודע לצטט את השווד: "קנה גא מידי שני הספרים העברים האלה במחיר רובל אחד" — אך מסתבר שספר הפרינומרגטן היה צמוד גם הוא לאותה חבילה שהכילה, אם כן, שלשה ספרים.

18 לעומת קביעה פשוטנית זו כי הרידב"ו "לא מצא" את פירוש הגר"א, ניצבת עדותו של הרידב"ו עצמו במודעה שהדפיס בסוף הירושלמי מסכת פאה שעם פירושו (ברדיטשוב, תרנ"ה) שבה מפורש כי כה"י היה בביתו בשעת הכתיבה, אך לא מצא בו דברים מחדשים שבדאי יצאו מהגר"א, ומאידך באו בו דברים שבדאי אינם מהגר"א, "ועל כן יראתי לגשת אל הקודש ולהדפיס דבר בשם הגר"א ז"ל... וע"כ

יתכן וסיפור השוד נכון הוא, שכן בספר הפרינומרנטן קיימת הפסקת החתמה בין חתימה באודסה, י"ט אלול תרמ"ב, לבין החתימה הבאה בקישינב, ט"ו בטבת תרמ"ו, אך בכל זאת כה"י נמצא בידי בעליו הראשונים — ר"ד הויפנברג — בשנת תרמ"ו, ואח"כ בשנת תר"ב (כנ"ל בעדות המעתיק ר"י געלדבארג), ועוד מאוחר יותר — אודסה, כ"ב אב תרנ"ד — כשכתב הרידב"ז מסלוצק את עדותו על אמיתות ייחוס שתי ההגהות מכ"י הגר"א עצמו¹⁸. ונראה שגלגולי כה"י החלו רק בתאריך מאוחר יותר, וללא כל קשר לשדידתו.

בנוסף לשני כ"י אלו נמצא גם כ"י (4° 5893) הכולל הגהות הגר"א וביאוריו (הנדפסים בשם "כ"י ב") למסכת שביעית של הירושלמי, שנשלח לבית הדפוס ע"י ר' אליהו לנדא, אך לא נזכר ברשימת כה"י של ביאורי הגר"א המפורטים בהוצאת הירושלמי¹⁹.

*

כ"י נוסף ששימש את בני ראם בהדפסת הירושלמי הוא המסומן 4° 364 ובו השוואת נוסח הירושלמי הנדפס בקראטשין לנוסח הירושלמי כ"י לידד, וכולל את המסכתות פאה, דמאי, כלאים, שביעית ותרומות. יצויין כי בעקבות פרנקיל ב"מבוא לירושלמי" התייחסו המדפיסים בזלזול לכ"י לידד (ראה דברי שפ"ן ב"שערי חומת ירושלים" פרק א) וברשימת ההוספות לירושלמי שלהם מבליעים בדרך אגב בסעיף של נוסחאות כ"י מינכן למס' שקלים: "גם הצגנו קצת נוסחאות בסדר זרעים מכ"י לידד".

כאן נכנס לתמונה ד"ר א. ברלינר מברלין; באוסף שבדרון נמצאות שתי גלויות ממנו אל המדפיסים במענה על פנייתם אליו לבא לעזרתם בכמה ענינים, בראשונה (מיום 16.1.13) מודיעם כי מר גלברג מלונדון יכול להעתיק עבורם בספריות לונדון, אוקספורד וקיימברידג'²⁰, ומוסיף: "באמשטרדם נודע לי תלמידי v. d. Houndt

בדעתי בע"ה להחזירו לבעליו, ולא להדפיסו. וכתבתי זאת למען שידעו מזה הרבים" (המודעה נדפסת אצל ק. כהנא, לחקר ביאורי הגר"א, עמ' ל"ז—מ"ב). סיבה שונה לחלוטין בפי הרב בן-ציון [שטרנפלד] מבילסק במכתבו אשר ב"המודיע" (פולטבה, ה' מג"א תרע"ג); לדבריו אמר לו הרב יהונתן ירושלימסקי מאיהומן — חתנו של הרידב"ז — כי "בידו [של הרידב"ז] ה' הספר ההוא, אך מפני שלא בא לכלל השואה עם חתנו של ר' אלעזר [לנדא] הנ"ל, שאליו ה' שייד, החזיר לו הספר".

19 עדותו נמצאת בכה"י החדש, וראה הע' 18.

19* מר ישראל פרידיין העירני על הקטע דלהלן מ'הצפירה' (י"ט סיון תרנ"א), בחתימת י. גאלדמאן מיפו: "משכבר הימים ידעתי כי תחת יד הרה"ג ר' אלעזר לנדא ז"ל... נמצא אוצר בלום מכתבי יד הגר"א... והשבווע שמחתי לשמוע כי בן הרה"א האברך המופלג ר' אליהו התחיל להדפיס כתבי היד בירושלם, ולע"ע ידפים הגהות וביאורים על ירושלמי זרעים...". יתכן וזהו כה"י שר' ב"צ מבילסק (שבהע' 18) ראהו אצל אלמנתו של ר' אלעזר שכנראה הוא כ"י ב' שנשלח אח"כ ע"י ר"א לנדא מירושלים לוילנא. לא ידוע לי אם אמנם נדפס בירושלים חיבור זה (ש"ההגה ע"י הרה"ג רח"ו [ר"ח זונגפלד?]).

20 ואכן פנו המדפיסים אל גלברג, והוא העתיק עבורם את הירושלמי מסכת פאה עם פירוש ר"ש סיריליאן, ועל כה"י נרשם: "נעתק ע"י הרה"ח ה' געלבערג בשנת תרע"ג מכ"י בריטיש מוזיאום" (יואל מס' 20. ומה שהוסיף שם יואל כי כה"י לא נדפס — טעות בידו, ונדפס בשלימותו בהוצאת הירושלמי של ראם).

והוא יוכל גם לעיין בליידען הקרוב לשם... ודעו שהדפוס הראשון בויניציא מיוסד על כ"י ליידישן". ובגלויה השניה (15.8.13): "...גם אני אסכים שאין להשגיח על כ"י ליידישן אשר שבשויו כבר נעתקו בדפוס ויניציא וע"ע מה שכתב הר"ז פראנקל במבוא שלו לירושלמי אודות הכ"י הנ"ל".

אך כבר עמדו י"נ אפשטיין (תרביץ, ה, תרצ"ד, עמ' 257) וש' ליברמן (ראה ב"מבוא לכת"י ליידישן" בהוצאת צילום כתה"י, ירושלים תשל"א) על חשיבותו הגדולה של כ"י זה. ליברמן אף מציע לקבל "בהסתייגות מרובה מאד" את דבריו של כותב כ"י ליידישן (המצוטט ע"י שפ"ן) הקובע שהנוסח שלפניו היה "משובש ומוטעה הרבה עד מאד".

עוד התייעצו המדפיסים עם הרב דב ריטר מוטרדם והוא הודיעם כי בספרית עדת הספרדים שבאמסטרדם נמצא כ"י ירושלמי זרעים עם פירוש ר"ש סיריליאן, ואינו כה"י שממנו הדפיס לעהמאן. כן מיעצם שלא לחלק ולהדפיס משנה משנה עם הגמרא שעליה, אלא להדפיס כל המשניות בראש כל פרק ואחריהן הגמרא "ובזה תנצלו מכמה טעותים". כשהודיעוהו כי ההדפסה תהיה מאמהות דפוס פיעטרקוב ייעצם להגיה לפי דפוס וויניציא "כי יש בו [בדפוס פיעטרקוב] יותר טעויות מבש"ס וזטאמער".

במכתביו באו גם פרטים על הירושלמי סדר זרעים שבו גם הגהות בכתב ידו של הגר"א²¹; אחר שהיה בידי הרידב"ז נמכר בהשתדלותו של הרב ריטר לר' שמואל שטרויס "והוא לע"ע ביד חתנו הגביר ר' יעקב ראזענהיים בפראנקפורט דמיין". כן מעיר על הגירסאות שבפירוש 'שדה יהושע' לר"י בנבנישתי ומסתפק אם הן מקוריות. לדבריו יש להציע שאלה זו לפני 'גדולי יודעי הירושלמי כגון שני הרבנים בדענאבארג [=דווינסק] בפרט הגאון ר' מאיר שמחה הכהן שיש לו ג"כ הרגשה קריטית"²².

יתכן והגהותיו של ר' מאיר שמחה שנדפסו ב'השלמה לירושלמי' הגיעו כתוצאה מהתכתבות זו — אך לא הגיעונו מכתבים בנדון זה, מאידך נמצאות באוסף שברדון שלש גלויות מרבה השני של דווינסק, הרב יוסף רוזין (הגאון הרוגצ'ובי) במענה אל "הג[בירים] המדפיסים המגלים דברים שכיסן כו"²³ שמהן משתמעת נכונותו העקרונית להיענות לבקשתם שישלח להם ביאורים והגהות לירושלמי שיש באמתחתו, ואף מבשר להם כי התחיל להעתיק למענם מחידושו (בדבריו חוזרת ונשנית בקורת חריפה על מפרשי הירושלמי המקובלים, בסגנון האופייני

21 הרב ריטר כותב כי "ידוע הוא כי על הס' הגהות ירושלמי שהו"ל ר' שמואל לוריא בשם הגר"א [קניגסברג, תרי"ח] אין לסמוך"; וכבר די"ה לזין ב'עליות אליהו' העיר שהספר נדפס "מלא שגיאות". הרידב"ז — שבידו היה גוף הירושלמי עם הגהות הגר"א — כותב במודעתו (לעיל הע' 18): "אשר רוב הגהות שנדפסו שם אינם מהגר"א ז"ל", וכשהראה זאת לר"ש לוריא הודה לדבריו. ברם המדפיסים העדיפו להתעלם מתסבוכת זו והדפיסו הגהות אלו כפי שנדפסו בקניגסברג בשם הגר"א: "הגהות הגר"א ז"ל על ירושלמי... מעצם כ"י ק... מגליון הירושלמי שלו". על שיטת התעלמות דומה ראה להלן גבי "הגהות יפ"מ".

22 גם ש. ליברמן נזקק לסוגיא זו, ראה במאמרו הנ"ל (בהע' 2) עמ' שיי"ב, הע' 152 ועמ' שיי"ז.

23 כדרשת חז"ל (פסחים ק"ט, ע"א) על הפסוק (ישעיה כ"ג, י"ח) ולמכסה עתיק: זה המגלה דברים שכיסה עתיק יומין.

לו) 24. בירושלמי עצמו ובכרך ההשלמה לא באו חידושים אלו, ומסתבר שהמלחמה שפרצה בתרע"ד (וטלטלה את הרב רוזין לפטרוגרד) שבשה את הקשר ביניהם ושוב לא נוצרו התנאים המתאימים לכתיבת החיבור או משלוחו (בטעם דומה מנמק שפ"ן את הדפסת פירוש ר"ש סיריליאן למסכתות ברכות ופאה בלבד, מכ"י הנמצא במוזיאון הבריטי בלונדון — "לתולדות... פרק ל"ד).

מהאדמו"ר ממונקטש, רבי צבי הירש שפירא, דרשו המדפיסים אם יש בספרייתו הגהות כת"י לירושלמי. תשובת הרב שפירא במכתביו 25 היא שלילית, ואגב כך מעירים על דברים נוספים: מזהיר הוא אותם לבל ישתמשו בירושלמי המזויף לקדשים, לא בו ולא בפירושו והגהותיו (ואכן, בהערות המדפיסים מציאו הם לנכון להצטדק על אי־הדפסת "ירושלמי" זה); מציע להם להדפיס את פירוש שדה־יהושע (שהדפיסוהו אח"כ ב"השלמה לירושלמי"); וכן שלא יעשו כאשר עשו בדפוס זיטאמיר שהעמידו — בכמה מסכתות — את פירוש פני־משה ומראה־הפנים בסוף המסכת "ובאמת הוא חסרון גדול כי הפני משה פניו כפני חמה מאירים לפרש דברי הירושלמי, ומפיו אנו חיים בפירושו".

אך עיקר תלונתו היא על ההדפסה מאמהות דפוס פיעטרקוב: "חזות קשה ראיתי במכתבכם כי תדפיסו הפלאטען מפיעטרקוב בפ"י הרידב"ו על הדף אשר באמת יהי' בזה דבר הפוך וזר וכדחו"ל 26 יציבא בארעא וגיורא בשמי שמיא — עליונים למטה ותחתונים למעלה 27. כי "הרידב"ו" הוא ממחברי זמנינו האחרונים, אם כי מפורסם הוא לחריף ובקי גדול אבל פירושו אינו שייך כלל להירושלמי רק תלה אותו, היינו פלפולו בד' הפוסקים תלה ע"ד הירושלמי בכמה מקומות, ואינו כלל פ"י לירושלמי... וגם המחבר בעצמותו אינו מוסכם כ"כ לגדול הדור להיות בראש הירושלמי על הדף את פ"י, ובפרט שאינו פירוש כנ"ל. ומת שתחפצו בשביל הפלאטען מפיעטרקוב שכבר חמה מסודרים כן... הנה גם הפלאטען האלו מכפי שאני רואה הירושלמי דפיעטרקוב לא תואר ולא הדר לו... ועל כן לדעתי אין כדאי להשחית את פאר הירושלמי ונחיצות פירושו על הדף כנו' בשביל הפלאטען מפיעטרקוב".

*

מכתבים נוספים הקשורים בהדפסת הירושלמי הם:

[1] מר' זכריה שווארץ מסארוואש (חתנו של ה'חתן סופר')? ששלח להם ירושלמי סדר זרעים ובו הגהות כ"י; ספק לר' מרדכי יפה־מרגלית [לא יכולתי לעמוד על הדבר ברור... כי הח"ת כת"י מאתו אינו דומה לגמרי] ספק לר' משה ב"ר יעקב מהייצפעלד [ששמו חתום בראש הספר "וההגהות דומין ממש לכתב זה". הכותב מעלה השערה שמא ר' יעקב זה הוא ר' יעקב קעלין בנו של 'מחצית

24 "... במ"כ [במחילת כבוד] המפרשים גלזו מן מסלול שיטת רבותינו בעלי הירוש'... אני לומד בירוש' בלא ביאור וכשמזדמן פעם אחת לראות בהפירוש אני רואה שהם הולכים חוץ למחוגה... אני מפרש שלא כהמפרשים כי אני אין דרכי לראותם... במ"כ מהמפרשים הם נטו מפשט הירוש'... לעומת השקפה זו ראה להלן את דבריו הנלהבים של הרבי ממונקאטש על פירוש "פני משה".

25 פקסימילים מהמכתבים נדפסו — בהשמטות — בסוף "אגרות הרמ"ז", ירושלים, תשכ"ט.

26 עירובין ט', ע"א.

27 פסחים נ', ע"א.

השקל']. המדפיסים התעלמו מהסתייגותו זו של בעל כ"י, והדפיסו את ההגהות בשם "הגהות יפ"מ" [=יפה מרגלית] ובסוף הירושלמי באה התודה לר' זכריה שוארץ שנתן את "הירושלמי של הג"מ מרדכי יפה מרגלית ז"ל שעל גליונותיו כתובים בעצם כ"י"ק הגהותיו שהעתקנום בירושלמי הזה בשם הגהות יפ"מ".

[2] הרב יצחק הכהן שוואדראן מירושלים שולח שני דפים לדוגמא מהגהותיו של אביו — המהרש"ם מברעזאן — על הירושלמי מסכת דמאי (שכן ההגהות עד מסכת זו נמצאות ברשות אחיו ר' צבי בלבוב), ומודיעם כי ברשותו גם הגהות ממנו לתלמוד בבלי. ההגהות למסכת דמאי נדפסו בסוף המסכת, ונראה שבפרוץ המלחמה נותק קשר המכתבים ביניהם, או שמא לא הסכימו המדפיסים לתנאים שהעמיד המעתיק: (א) שידפיסו הכל כפי ההעתקה ללא סלקציה, (ב) ישלמו רו"כ אחד עבור העתקת גליון בן שני דפים, (ג) יתנו שני סטים מהירושלמי בגמר ההדפסה.

[3] הרב יצחק יהודה טראנק מקוטנא שולח למדפיסים את הגהותיו של זקנו ר' יהושע מקוטנא ומודיעם כי ברשותו הגהות מהנ"ל על משניות, תלמוד בבלי, רמב"ם ושו"ע. ההגהות לירושלמי נדפסו — בתוספת הגהות מהנכד ר' יצחק יהודה — בהוצאת הירושלמי של ראם בשם 'מעניי הישועה'.

[4] הרב מאיר לרנר מאלטונא (בעל 'תורת-המשנה') מודיע כי בידו "הגהות חדשות ונפלאות על הירושלמי, ובפרט בענין חלופי גרסאות שבין המשניות שביירושלמי והמשניות שבבבלי", ובאוסף שבדרון נמצא מכתב מהרב בער ראטנער מווילנא (מחבר "אהבת ציון וירושלים" על הירושלמי) שנכתב כנראה אל המדפיסים, ובו חוות-דעתו על הערות-הגהות אלו: "ההערות מועילות אבל לא חדשות... השנוים מהכ"י ראיות [!] הנה לדפוס וע"כ ראוי לכתוב להרב הנ"ל שהשנוים יבואו בדפוס אבל... החידושים שלו יהיו בקצור לשון, המעט מן המעט, וישלח לדוגמא על כל המס' ברכות או יותר". ואח"כ שלח הרב לרנר מכתב נוסף ובו הגהותיו למסכת ברכות בצירוף בקשה למשלוח הגהות ולהדפסת השנוים "בצד המשנה כעין מסורת הש"ס ולא להשליכן לסוף הספר". למעשה לא נדפסו הגהותיו כלל.

[5] הרב צבי יחזקאל מיכלואהן מפלונסק משיב למדפיסים כי נמצאים אצלו ארבעה-עשר דפי "הגהות על אגדות ירושלמי מכל סדר זרעים (לבד מס' ברכות)" הנקראים בשם 'כנפי יונה', והם מחו"ז ר' ישראל יונה הלוי לנדא אבד"ק קעמפנא (מת"ס 'מעון הברכות', בן-דודו של ה'נודע-ביהודה' ואביו של הרב יוסף שמואל לנדא בעל שו"ת משכן שילה) ובכתיבת ידו. תמורת זכות ההדפסה מבקש הוא כמה סטים מן הירושלמי.

*

מיד בגמר הדפסת הירושלמי נגשה ההוצאה לעריכת מהדורה שניה עם הוספות ("לתולדות...". פרק לה, ובמילואים), גם מהדורה זו היא פרי עבודתו המסורה של שפ"ן הסופר; במבואו "לתולדות..." מצטט בר-דיין מספרו של י. אפל: "ובעת שהנהו [שפ"ן] היום כבר יותר מבן תשעים ושלוש שנים, הריהו יושב בשני זוגות משקפיים ובזכוכית מגדלת ומעיין בכתבים, ומעיר עליהם הערות שונות בדעה צלולה להפליא". מענין יהיה לקרוא במכתבי שפ"ן עצמו את תיאור עבודתו בשנים אלו (המכתבים שנכתבו אל אלכסנדר הרכבי נמצאים באוסף שבדרון, והם

נושאים את הכתובת: חברת מניות להדפסת ספרים והוצאתם "האלמנה והאחים ראם" ווילנא);
 במכתב מיום 21.3.21 כותב שפ"ן: ... אנכי ואשתי עודנו חיים, אבל כל עוד נשמתנו בנו. ועתה חשכו הרואות בארובות, ובקושי אראה בעיני הימנית לבדה, בכ"ז עודני עמל כעשר שעות מדי יום בכתוב ספרות־הירושלמית.
 וכעבור קרוב לשלש שנים (20.12.23): ... ועודני עוסק בעריכת השלמה לירושלמי תוצאה שניה. אבל עיני כהות ל"ע וקשתה עלי הקריאה והכתיבה. ואכתוב כמעט בעיניים עצומות. וה' יגיה חשכי!

ה ש מ ט ה (בענין ביאור הגר"א לירושלמי זרעים)
 הדפסת ביאור הגר"א נעשתה מכה"י החדש (5900 8°) כפי שמוכיחות ההנחיות לסדרי הדפוס שרשמן שפ"ן בגליונות כה"י. הערה אחת שלו יכולה להעיד על טיב ההעתקה (דף 20ב): "לפי דעתי עירב כאן המעתיק את הביאור הגר"א בשם הגהות הגר"א וצ"ע בהכ"י המועתק מפני שבכ"י הראשון יש הרבה מכפי שהוא מועתק בכאן וצ"ע".